

УДК 94(477) "1775"

Андрій Шевчук
(м. Житомир)**СТВОРЕННЯ МІСЬКОГО СТАНОВОГО СУДУ В УКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА РЕФОРМОЮ 1775 РОКУ**

У статті проаналізовано теоретичні засади процесу формування міського станового суду в українських губерніях Російської імперії за реформою 1775 р.

Ключові слова: міста, міщани, судова система, Катерина II, "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи".

У XVIII ст. Просвітництво стало генератором змін у передових країнах Західної Європи. Окрему роль воно виділяло саме міщанам, які повинні були стати однією з підвалин нової системи. Міста в усі часи відігравали провідну роль в економічному та суспільно-політичному житті будь-якої країни. Проте в Російській імперії XVIII ст. вони знаходилися у складному становищі. Виходячи з принципів західноєвропейського абсолютизму, саме жителі міст повинні були стати поряд із простим дворянством опорою верховної влади. Проте специфікою Росії було те, що навколо постаті правителя, як правило, об'єднувалися всі без винятку прошарки привілейованого стану, тому верховна влада не вимагала підтримки з боку мешканців міських центрів. З іншого боку, на відміну від розвинутих країн Європи, міста не стали центрами промисловості (наскільки це можна говорити про XVIII ст.), тому не відігравали провідної ролі в житті країни. З часів Петра I найбільш далекоглядні правителі намагалися піднести значення міст через покращення економічної складової, але не завжди успішно.

З приходом Катерини II до влади в житті Російської імперії настала нова епоха. Задумане широкомасштабне реформування країни на західноєвропейський манер було неможливе без вирішення проблеми міст. Фактично економічну та політичну роль європейських міст і міщан необхідно було запровадити на російських теренах, хоча заради справедливості слід зазначити, що економічну могутність держави імператриця пов'язувала насамперед з успішним розвитком сільського господарства. Однією зі складових стали зміни в судовій системі – фактично творення станових міських судів, які б захищали приватну власність, та інтеграція міської еліти (передусім її заможної частини) в систему управління. Катерина II передбачала на місці адміністративної судової влади побудувати станову, хоча певні елементи станового судочинства в російських містах були наявні в дореформений період (словесні суди та магістрати).

На українських землях судова влада в руках міщан не була новиною. На Лівобережжі власну судову систему мали лише міста з магдебурзьким правом, решта полкових та сотенних центрів підпорядковувалися козацькій адміністрації, на Півдні після інкорпорації цих земель до складу Російської імперії творилася нова адміністративна, а з нею і судова система. Що ж до Правобережжя, то, за II та III поділами Речі Посполитої, міста повинні були отримати нову судову систему замість міського (головного) суду.

Система міського управління та судова система за реформою 1775 р. неоднозначно оцінювалися дослідниками. Більшість дореволюційних учених лише аналізувала ті розділи "Учреждений для управления губерний Всероссийской империи", що стосувалися судової системи міст, та вважала, що після проведення реформи 1775 р. у містах запанував лад та спокій. О. Дмитрієв [1] відзначав відділення адміністративної влади від судової, скасування нечисленних особливих суддів та запровадження єдиної судової системи з єдиним діловодством. З іншого боку, І.Д. Беляєв [2] розділяв усіх посадових осіб, зокрема й у містах, на дві групи –

призначуваних урядом та обраних – і прийшов до висновку, що більше влади було в перших.

Важлива роль у дослідженні історії облаштування та управління містами належить І.І.Діятіну [3]. Аналізуючи функції магістратів та ратуш до та після реформи 1775 р., він приходить до висновку, що до кардинальних змін ці установи були судовими та адміністративно-фінансовими, а після реформи офіційно були лише судовими, але верховна влада наступними наказами наділила їх низкою адміністративних та фінансових функцій. Характеризуючи діяльність членів магістратів та ратуш, автор доводить, що насправді служба сприймалася ними як повинність, якої вони намагалися уникнути. Окремо І.І.Діятін наголошує на становому характері магістратів, у підпорядкуванні яких знаходилися лише купці та міщани, решта ж населення міст – дворяни, духовенство та різночинці – не належали до цього стану.

Найбільш ґрунтовне дослідження реформи 1775 р. зробив російський історик В. Григор'єв [4]. Порівнюючи міське та дворянське самоуправління, він приходить до висновку, що городяни отримали право участі в місцевому управлінні не менше, ніж дворянство. Про це свідчить формування міським населенням особливих станових нижчих та середніх судових інстанцій, вибори міського голови, участь у совісному суді та у наказі громадської опіки й наявність своєї особливої установи для справ по опіці – міського сирітського суду. Водночас, аналізуючи положення "Учреждений для управления губерний Всероссийской империи", він зауважує, що насправді влада була віддана в містах не одному стану – городянам в особі міського голови, як у повітах дворянству, а городовому, призначуваному Сенатом. Усі справи, які стосувалися купців та міщан, вирішувалися городовим спільно з членом міського магістрату. Свідченням привілейованості міського населення було й збереження словесного суду та посади старости [5].

Радянські історики багато зробили для дослідження історії російських міст, передусім їх соціально-економічного розвитку. Проте вони змушені були оцінювати формування міської адміністрації та судової системи з позицій класовості. Так, М.П. Павлова-Сільванська [6] вважала, що насправді вся адміністративна влада в місті належала городовому із дворян, який призначав Сенат. Тим самим, на думку автора, якщо в повітах вся влада була віддана дворянам, то в містах городовий блокував діяльність станових організацій городян. Водночас, О.І.Чистяков [7] у своїх коментарях оцінював "Учреждения для управления губерний..." лише з юридичної точки зору. Уникання радикальних оцінок дозволяє краще зрозуміти юридичну природу документа, який дослідник оцінює дуже високо.

Епоха Катерини II знаходить відображення в західноєвропейській історіографії. Насамперед потрібно відзначити монографію Ісабель де Мадаріаги [8] – одного з провідних славістів сучасності. Характеризуючи становище міст у дореформений період, автор чітко розділяє все міське населення на дві категорії – тих, які належали до міського стану (купці трьох гільдій, ремісники та "прості" люди), але не завжди вони займалися своїм "приписним" заняттям, а більшість була задіяна в сільському господарстві, та "тимчасове" населення міст – дворяни, священнослужителі та інші. Дослідник вказує на неможливість зростання міст через відсутність міжстанової мобільності. Характеризуючи формування міської станової судової системи, особливу увагу І. де Мадаріага звертає на постать городничого, який фактично відповідав за стан справ у місті, але не мав судової влади [9]. Цим самим вона спростовувала тезу радянської історіографії про виняткове значення цієї посади.

Сучасний російський історик О.Б. Каменський закликає оцінювати проведення реформи 1775 р. з позиції критеріїв, які відповідали намірам та поглядам самої імператриці, адже вона надавала пріоритет розвитку сільського господарства й не ставила за мету збільшити долю міського населення, зайнятого в торгівлі та промисловості [10]. Що ж до судів різних інстанцій, то вони створювалися як самостійні установи, відокремлені від адміністративної влади [11]. Підсумовуючи

заходи Катерини II з утворення судової системи, дослідник приходять до висновку, що це був перший крок зі створення незалежної судової системи, заснованої на новітніх досягненнях правової думки Заходу та одночасно пристосованої до соціально-політичних реалій Росії. Однією з причин неможливості утворення повноцінного, зовсім незалежного суду, була відсутність підготовлених кадрів [12].

В одній із публікацій [13] О.Б. Каменський порушує проблему інтеграції єврейського населення білоруських провінцій до жорстких рамок соціальної структури, яка послідовно створювалася Катериною II. Аналізуючи процес приписування євреїв до складу міських товариств, автор послідовно простежує зміни в судовій системі – від наказу створити в 1774 р. кагали губернського, провінційного та повітового рівнів до рішення Сенату після 1785 р. про те, що якщо єврейське населення користується всіма привілеями, зокрема й правом бути обраними в місцеві органи влади, тому судити їх повинні ті ж суди, що й решту городян. Тим самим автор виявляє еволюцію в поглядах Катерини II – від інтеграції місцевих структур у загальноросійські структури до уніфікації системи управління. В іншій публікації [14] О.Б. Каменський порушує питання формування купецької еліти та висловлює думку, що цим самим влада стимулювала торговельно-промислову діяльність та намагалася зупинити проникнення в середовище дворянства представників купецької еліти. Що ж до функцій городничого, на чому так зосереджували увагу радянські історики, то дослідник відзначає, що він, як і капітан-справник у повіті, лише забезпечував виконання рішень, прийнятих губернськими властями [15].

Російська дослідниця Т.Л. Мігунова [16] у працях проаналізувала накази купецтва в Законодавчу комісію та прийшла до висновку, що воно односторонньо ідеалізувало реформи Петра I, особливо ті, які стосувалися організації державної служби та міського самоуправління. Також дослідниця відзначає, що купці виступали за розширення кріпацтва з метою отримання привілеїв, аналогічним дворянським [17]. Щодо судової реформи авторка робить до висновку, що створена складна судова ієрархія повинна була сприяти зближенню судових органів із конкретними групами населення для врахування їх партикулярно-станових інтересів [18]. Порівнюючи судову систему для міщанства з дворянською, вона вважає їх ідентичними [19].

Виходячи з висновків, зроблених попередніми дослідниками, необхідно з'ясувати специфіку складу міського стану та особливості міської судової системи до реформування 1775 р., установити чинники, які вплинули на проведення реформи судової системи, проаналізувати зміни в судовій системі для міщан, порівняти судову систему для міщан та дворян, визначити повноту й поширення реформи на українські землі та соціальні наслідки реформування.

Загалом населення міст Російської імперії у XVIII ст. поділялося на дві групи: унесені до ревізії міські мешканці, які становили спадковий міський стан, та непостійне незареєстроване населення, яке складалося з дворян, чиновників, духовенства, кріпаків та державних селян із паспортами, бродяг, арештантів. Якщо говорити про першу категорію – міщан, то до них належали представники трьох купецьких гільдій (до першої гільдії власники капіталу від 100 до 500 руб., до другої – від 50 до 100 та до третьої – від 10 до 50 руб.), нечисленні ремісники, об'єднані в цехи (на відміну від Західної Європи, цехова організація створювалася задля легшого збору податків і накладання повинностей) та прості люди [20].

Що ж до судової системи для міщан Російської імперії, то найнижчою ланкою були словесні суди у всіх містах, створені відповідно до актів 1726, 1727 та 1754 рр. та модернізовані актом 1766 р. Склад словесного суду був повністю виборним (два судді, які обиралися на рік купецтвом) [21]. До їхньої компетенції входили торговельні справи купецтва: різні спори з куплі-продажу, поклажі, найму приміщень, за векселями та різними торговельними зобов'язаннями, а також позови з договорів особистого найму в торговельних підприємствах та дрібні поліцейські проступки на ярмарках (хоча судочинство було усним, лише рішення повинні були записуватися в особливу книгу) [22]. Вироки виносилися з усіх беззаперечних справ, слідство

заборонялося продовжувати більше восьми днів. До того ж судді повинні були в спеціальному журналі вести записи про всі справи та прохання за числами та за підписом присутнього [23]. На думку В. Григор'єва, саме словесні суди були першими становими установами та виявилися прообразом станового судочинства за реформою 1775 р. і були кроком уперед у розвитку судочинства та судовиконавства. Це твердження викликає певне застереження через обмежене коло справ, які розглядалися. За інструкцією 1766 р., апеляційною установою для них були магістрати.

Система магістратів створена на початку двадцятих років XVIII ст. При Петрі I магістрати не підкорялися місцевим органам – губернаторам та воєводам у справах торгівлі й промисловості. Термін "ратуша" – більш ранній у російському праві, ніж "магістрат". Ратуша, створена при Петрі I, була органом управління у справах торгово-промислового населення і, головним чином, із питань розкладки всіляких податків та зборів. У Регламенті Головного магістрату 1721 р. уживається термін "ратуша" не для позначення якогось органу, а для назви приміщення, у якому засідав магістрат [24].

Найвищою установою був Головний магістрат. Він серед органів галузевого управління виступав як відомство, яке повинно було турбуватися про розвиток торгівлі і промисловості та керівництво містами [25]. Ця колегія була центральною установою суду для купців і всіх посадських людей, якій підпорядковувалися всі міські магістрати. Вона спостерігала за тим, щоб люди, які торгують, були записані в гільдії, а всі майстрові – у цехи, та здійснювала суд щодо всіх вексельних справ та спар про банкрутства. Про Головний магістрат свого часу князь М.М. Щербатов (1733-1790) говорив: "Це місце, яке повинно було бути захистом та опорою купецтва та міщанства, а стало вертепом розбійників, які грабують купців і міщан та притісняють інших підданих" [26].

З початком правління Катерини II змінилося підпорядкування магістратів та ратуш – за інструкцією губернаторам 1764 р., ці установи залишалися судовими та адміністративно-фінансовими установами, які підпорядковувалися губернаторам як "істинним" опекунам врученної ему губернії" [27].

Система судочинства міщан стала настільки громіздкою, що це зазначала й сама Катерина II. Насамперед це стосується великої кількості апеляційних установ. Наприклад, якщо позивача у справах торгових, купецьких і міщанських не задовольняло рішення словесного суду, то він міг звертатися до городского магістрату, потім до провінційного магістрату, далі до губернського, потім – до Головного магістрату і вже звідти справа надходила до Сенату [28].

На думку дослідників, джерельною базою положень про судоустрій міст за "Учреждениями..." стала робота відомої Законодавчої комісії 1767-1769 рр. У її засіданнях брало участь по одному депутату від кожного офіційно зареєстрованого міста незалежно від кількості мешканців [29]. Загалом було обрано 209 депутатів від загальної кількості 406 (тобто 51,5 %). Важливим джерелом для розуміння прагнень міщанства стали прагнення, висловлені у наказах, які давали мешканці міст [30]. Загалом зафіксовано 105 наказів, у яких висловлені погляди на питання управління міст та проблеми судової влади. У більшості міщанські накази знайшли відображення в записці Катерині II новгородського губернатора Я.Є. Сіверса [31]. Його пропозиції можна звести до таких положень:

- 1) зберегти наявне в містах управління: магістрати, ратуші, старост, словесні суди;
- 2) замінити членів ратуш та магістратів раз на три роки;
- 3) зрівняти у правах міські суди з дворянськими судами тієї ж інстанції, установивши між ними відносини рівності;
- 4) дати всім виборним представникам міщан чини та казенне жалування;

- 5) надати виборним низку переваг перед рядовими міщанами: право носити шпагу, звільнення їхніх будинків від постоїв, звання статечних людей, похвальні листи, перші місця на зібраннях і т. д.;
- 6) установити кількість членів виборних органів міста чи посаду залежно від кількості населення.

Таким чином, фактично один із помічників Катерини II пропонував зробити станову організацію міщан, певною мірою зрівнявши їх у правах із дворянством. Надалі спробуємо визначити, які з пропозицій Я.Є. Сіверса стосовно судової системи знайшли своє відображення в "Учреждениях для управления губерний Всероссийской империи" та чи насправді городяни отримали незалежну станову судову систему.

На відміну від дворянської станової системи, у міську був інтегрований елемент попередньої епохи – словесні суди, які відповідно до "Учреждений..." були збережені в містах та посадах. Щоправда, штат був збільшений – окрім двох суддів було запроваджено посаду старости (Ст. 26). Термін перебування виборних осіб становив один рік. Що ж до механізму утворення, то урядовців обирали залежно від кількості набраних під час виборів балів на початку року (Ст. 72, 277). При цьому дозволялося переобрання на наступний термін (Ст. 282). Влада пішла на інтеграцію цих осіб до бюрократичної системи – на час зайняття посади вони отримували чин чотирнадцятого класу (колезький регістратор) за Табелем про ранги (Ст. 57). Щоб якось заохотити на майбутнє займати виборні посади*, було передбачено нагородження похвальним листом, що давало привілеї бути першими особами у громаді (Ст. 281).

Загалом кооптація елемента попередньої судової системи викликає низку запитань. Передусім в "Учреждениях..." не визначено юрисдикцію цих судів, і це при тому, що творення "поліцейської" держави вимагало чіткої регламентації всіх без винятку сторін життя, зокрема й суди. Тому коло справ, які підлягали розгляду, залишалися такими самими, і законодавець не вважав за потрібне дублювати їх перелік. З іншого боку, щоб не допустити завалення вищестоячих установ дріб'язковими спорами та позовами з торгівельних справ, було вирішено зберегти ці суди. Насамкінець у дворянства був відсутній аналог словесних судів через відсутність у великих обсягах такого виду діяльності. Проте головним свідченням незалежності словесних судів був той факт, що обрані кандидатури не підлягали затвердженню губернатором. Фактично влада давала можливість вирішувати усі торговельні справи самому міському стану.

Власне, нижчою судовою ланкою (враховуючи обмежену юрисдикцію словесних судів) у містах були магістрати, а в посадах – ратуші (Розділ XX, статті 278-292 "Учреждений для управления губерний Всероссийской империи" [32]). До складу судової низової установи входили по два бургомістри та чотири ратмани (Ст. 27-29), а в посадах до 500 жителів дозволялося обирати по одному бургомістру та по два ратмани (Ст. 278).

Що ж до механізму утворення низової судової установи, то в містах та посадах бургомістрів та ратманів обирала міська громада на трирічний термін залежно від кількості набраних балів (Ст. 72, 280). Дозволялося переобрання на наступний термін, але заборонялося обирати на нижчі посади – бургомістрів на ратманів, а ратманів на суддів словесного суду (Ст. 282). Цим самим імператриця турбувалася про підтримання високого статусу урядовців.

Знову ж таки, як у випадку з дворянським повітовим судом, членів магістрату та ратуш було взято на державну службу – бургомістри у містах отримували на час перебування на посаді дванадцятий клас (губернський секретар) (у посадах –

---

* Цікавою є думка О.Б. Каменського про те, що міське населення великоруських губерній протягом XVIII ст. розглядало свою роботу в місцевих органах влади як одну з форм повинності. Лише наприкінці сторіччя відповідні посади поступово стали сприйматися як соціально престижні. Див.: Каменский А.Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления... – С. 122.

тринадцятий (кабінетський регістратор)), а ратмани в містах – тринадцятий (колезький регістратор), у посадах – на клас нижче (Ст. 55-57). Якщо порівнювати з аналогічною установою дворянського станового суду – повітовим судом, то повітовий суддя отримував чин колезького асесора (8 клас за Табелем про ранги (Ст. 51), а двоє засідателів – титулярних радників (9 клас). Цим самим верховна влада підносила авторитет дворянських виборних осіб, які вигравали передусім у розмірі жалування. З іншого боку, більшість міст та посад не мали великої кількості населення, тому об'єми роботи для членів магістрату й ратуші були меншими, хоча повітові суди розглядали передусім справи дворян, яких також було порівняно небагато.

Окрім цього, передбачалося й заохочення. Бургомістри та ратмани могли отримати похвальний лист, що давало їм привілеї вважатися першими в громаді особами, а бургомістри, крім цього, отримували звання статечних (Ст. 281). Цим самим зі складу міського населення законодавчо виділялася привілейована верхівка – гільдійське купецтво, імениті громадяни, першостатейні купці та ін. – звільнена від уплати подушної податі, рекрутської та постійної повинностей, що займала, посуті, проміжне становище між дворянством та основною масою податного населення [33]. З цим важко не погодитися, адже у дворянства були відсутні такі заохочення через їх і без того привілейований статус.

Що ж до процедури розгляду кримінальних (це такі, як убивства, крадіжки, службові зловживання і т. д.) та цивільних (майнові суперечки, образи тощо) справ, то їх розгляд не можна було розпочинати самостійно, а лише:

- 1) за скаргою чи позовом приватної особи;
- 2) за поданням вищестоячих судових органів – інших судів, губернського магістрату, палат або стряпчих;
- 3) за вказівкою адміністративної влади – городничого або губернського правління (Ст. 283).

Законодавець чітко визначав юрисдикцію судів та процедуру прийому справ до розгляду, щоб не допустити самовільних дій із боку бургомістрів та ратманів.

Характерно, що якщо справа стосувалася суперечок із представниками інших станів, то вона розглядалася спільно з повітовим судом (дворянство) або нижньою розправою (державні селяни, однодворці) (Ст. 284).

Очевидно, що більшість справ стосувалися врегулювання права власності на землю та будівлі, що було однією з основних функцій низової судової установи. У цьому разі магістрати й ратуші виконували функції своєрідних нотаріальних контор – покупець оголошував про купівлю нерухомості в установу, після чого та підшивала акт купівлі до судових справ із повідомленням про це губернського магістрату, який робив так само. Якщо протягом двох років ніхто не оскаржував цієї угоди, то вона вважалася здійсненою (Ст. 290). Фактично було продубльовано аналогічну функцію повітового суду. Єдина відмінність полягала в тому, що купча з інформацією про покупця та ціну на придбаний маєток прикріплювалася до дверей суду з подальшим повідомленням по інстанціях (до Сенату включно) та кінцевим друком у газетних публікаціях двох столиць ("Санкт-Петербургские ведомости" та "Московские ведомости") (Ст. 205). Цим самим верховна влада на місцях намагалася врегулювати можливі земельні суперечки, що підносило авторитет монарха.

Водночас у повному віданні магістратів та ратуш були справи з позовною сумою до 25 руб. Цим самим верховна влада віддавала на відкуп міським вибраним посадовцям лише незначні правопорушення, а з більшою сумою позову можна було оскаржувати вироки у вищестоячу інстанцію – губернський магістрат*. Проте тут, як і в повітовому суді, була передбачена певна процедура: по-перше, протягом тижня необхідно було подати скаргу до губернського магістрату; по-друге, внести заставу

---

* Проте дореволюційний дослідник К. Троцина вказує, що кримінальні справи, за якими підсудні не присуджувалися до позбавлення життя чи честі або торгівельної кари (казні), не передавалися у вищестоячу інстанцію. Див.: Троцина К. Указ. сочинен. – С. 272-273.

розміром 25 руб. до міського магістрату чи ратуші; по-третє, написати розписку замість присяги про впевненість у своїй правоті. Якщо хоча б одна умова була не дотримана, то вирок вступав у дію. Єдиний виняток полягав у тому, що було відпрацьовано й певний механізм оскарження рішень певної судової установи для незаможних, – як і для бідних дворян, якщо в позивача-міщанина не було 25 руб., то йому надавалося право безкоштовного розгляду справи губернським магістратом (Ст. 289). Що ж до грошової застави, то якщо ж справа була програна в суді вищої інстанції, то гроші залишалися в магістраті чи ратуші, а якщо виграна – застава поверталася (Ст. 285-288). Загалом процедура оскарження була спрямована на досягнення певної мети: по-перше, надати цьому процесу чітку встановлену процедури; по-друге, внесенням 25 руб. зупинити безглузду тяганину та зменшити кількість справ, що надходили на апеляцію та дати можливість навіть бідним відстояти свої майнові права в суді вищої інстанції.

Щоб не допустити тяганини передбачалося, що всі справи, за якими відбулося затримання й підозрюваний утримується під вартою, повинні вирішуватися в одну сесію, передбачену іншим судом. Якщо ж протягом трьох сесій не винесено вироку, то з членів магістрату чи ратуші утримувалася їхня річна зарплата на користь потерпілого, його спадкоємців чи міських шкіл (Ст. 292). Наведена регламентація повинна була сприяти чіткій роботі суду, надати їй системності та максимально уникати затягування справ, за якими важко було винести вирок.

Досить актуальним видається запитання, чи були магістрати та ратуші виключно судовими установами чи коло їх повноважень було значно ширшим? Це питання постало після ознайомлення з матеріалами фонду 3 (Житомирський міський магістрат), де згадується про приписування міщан до певних міських громад [34]. Окремо це питання порушував І.І. Діятін, який зауважував, що за реформою 1775 р. ці установи трактувалися виключно як судові. Про їхнє інше значення – адміністративне – не згадувалося тому, що імператриця ще не встигла створити нових установ. Тому наступні укази збільшували несудову компетенцію – по зборах, у справах торгової поліції, "записування" в цехи та купецтво, збір процентних грошей із купецьких капіталів [35]. Фактично верховна влада, щоб не створювати нових спеціалізованих адміністративних установ та, відповідно, зекономити кошти, пішла на збільшення повноважень низових судових установ.

Проте характеристика роботи міського магістрату та ратуші була б неповною без з'ясування ролі та місця в міському житті городничого. Установлення цього важливе з таких причин: по-перше, чи насправді адміністративна влада була відокремлена від судової; по-друге, наскільки правильним було твердження радянської історіографії, що влада в містах була віддана дворянству. Відповідно до "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи" (Розділ XIX, статті 253-276 [36]) було прямо визначено, що городничий не суддя, але повинен оберігати порядок, стежити за дотриманням законів, а у разі їх порушення повинен дати знати про це суду для винесення вироку та приводити в дію повеління не лише правлінь, але й судів та палат (Ст. 254). Фактично цими положеннями законодавець задля забезпечення порядку та законності (пригадаймо про повстання О. Пугачова) доповнював судову владу адміністративною, роблячи це поєднання максимально ефективним.

Окрім цього, городничий виконував багато поліцейських функцій, здійснюючи попереднє розслідування. Про результати повідомляли суд, куди доставляли й підозрюваного у скоєнні злочину, причому всі подальші дії виконувала саме низова судова установа (Ст. 266). Заборонялося городничому самостійно накладати штрафи та карати будь-кого – це повинен був робити суд (Ст. 267). Цим самим адміністративна влада відділялася від судової, що сприяло утвердженню в міщанства думки, що вони виступають господарями в містах.

Найбільш цікавою видається стаття, яка зобов'язувала городничого всі справи, які стосувалися міщан, вирішувати у присутності члена міського магістрату

(передовсім ратмана), який був спеціально для цього призначений (Ст. 265). Цим самим верховна влада сподівалася досягнути порозуміння між міщанством та місцевою владою, адже в разі порушення прав перших їхній представник міг зупинити незаконні дії городничого.

Найбільше застережень із боку дослідників викликало те, що городничого призначав Сенат за рекомендацією губернського правління (Ст. 71), та він на час виконання посадових обов'язків був посадовцем восьмого класу (Ст. 51), а отже, був дворянином або ж отримував цей статус. Фактично в тодішніх умовах городничих не був вихідцем із міщанства, адже ця особа наділялася великим колом повноважень із поліцейськими функціями, від ефективності роботи якого залежала доля міста. Ураховуючи той факт, що міщанство на час прийняття "Учреждения..." сприймало будь-яку посаду як повинність, очевидно, що посада городничого з самого початку призначалася для дворянства, передусім офіцерства. З іншого боку, населення міст не складалося лише з представників міщанського стану, а й з інших категорій населення (про що йшлося раніше). Саме тому городничий повинен був бути досить впливовою фігурою, а в тих умовах це міг бути лише дворянин.

Фактично збереженням міських магістратів та ратушей із судовими функціями верховна влада допустила міщанство до участі в судовій владі. Причому, на відміну від дворянства, члени низової судової установи не потребували схвалення губернатором. З іншого боку, щоб піднести статус цих обраних осіб, їх інтегрували в систему державного апарату з отриманням матеріального забезпечення та чіткою регламентацією їхньої роботи. Проте в безпосередньому віданні магістратів та ратушей були лише дріб'язкові справи до 25 руб., а основною метою їхньої роботи було виконання функцій нотаріальної контори.

Наступною ланкою в міській судовій системі став губернський магістрат (Розділ XXII, статті 306-334 "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи" [37]). Передбачалося створення одного такого органу на губернію, але при потребі допускалося й функціонування декількох (Ст. 32, 306). У підпорядкуванні губернського магістрату знаходилися міські магістрати, сирітські суди та ратуші (Ст. 314). Що ж до структури губернського магістрату, то він порівну поділявся на два департаменти – кримінальних та цивільних справ. За відсутності кримінальних справ перший департамент займався розглядом цивільних справ (Ст. 309-311). Фактично законодавець передбачав незначну кількість кримінальних справ, а отже, основне значення відводилося саме для розв'язання цивільних справ.

Якщо говорити про механізм утворення, то до складу установи входили два голови та шість засідателів (Ст. 33, 307), які порівну поділялися між двома департаментами. Верховна влада поставила під свій контроль голів: по-перше, вони на час виконання обов'язків отримували чин 7 класу – надвірних радників (Ст. 50), а отже, фактично ставали спадковими дворянами, по-друге, їх призначення здійснювалося Сенатом за поданням намісницького правління (Ст. 62). Ситуація з керівниками департаментів губернського департаменту виглядає досить дивною: з одного боку, держава робила все можливе, щоб зробити їх лояльними до влади (через отримання дворянства, грошове забезпечення тощо), з іншого – ніде прямо не сказано, що голови повинні бути саме з місцевих міщан, а отже, це могли бути представники з дворянства, яким були незрозумілі інтереси міщанства.

Якщо проаналізувати ситуацію з шістьма засідателями (їх було віднесено до 10 класу – колезькі секретарі (Ст. 53)), то насамперед ці урядовці обиралися лише купцями та міщанами губернського (виділено А.Ш.) міста залежно від кількості балів кожних три роки. Крім того, їхні кандидатури затверджував губернатор (Ст. 73), що давало можливість усунути неблагодійних осіб. Якщо порівнювати з виборами до верхнього земського суду (аналогічна установа в судовій системі для дворянства), то там брали участь дворяни всіх повітів, а у виборах до магістрату – лише городяни губернського центру. Поясненням цього може бути той факт, що зарплатня засідателів була порівняно невисокою і прожити в губернському місті, знімаючи

помешкання, було важко. До того ж виконання обов'язків автоматично означало неможливість займатися торгівлею чи іншим заняттям, а тому сприймалося б міщанством негубернських міст як повинність. З іншого боку губернський магістрат був меншим за складом (для дворян до двох департаментів входили двоє голів (6 клас) і по п'ять засідателів (7 класу).

Окрім цього, до складу губернського магістрату входили (Ст. 334) прокурор, який належав до 8 класу (Ст. 51), та два стряпчі (10 класу – колезькі секретарі (Ст. 53) – казенних та кримінальних справ. Ці посадові особи призначав Сенат, лише прокурора пропонував генерал-прокурор, а стряпчих – палати (Ст. 77, 79). Верховна влада намагалася забезпечити дотримання законності в судовій діяльності, хоча у дворянському суді прокурор належав до 7 класу, а стряпчі – до 8 класу.

Законодавець чітко регламентував перелік справ, які були в компетенції департаментів губернського магістрату. По-перше, це були цивільні справи щодо привілеїв, спірних володінь чи інших справ, які стосувалися цілого міста; по-друге, справи, які були у віданні стряпчих (кримінальні та казенні); по-третє, губернська установа була апеляційною для установ нижчого рангу (Ст. 315).

Велика увага в "Учреждениях для управления губерний Всероссийской империи" була звернута на процедуру судового розгляду. Передусім справи, які були прийняті до розгляду, розподілялися жеребкуванням між головою департаменту та трьома засідателями. Доповідач викладав суть справи з усіма подробицями та зачитував вирок попередньої установи. Усі решта членів стежили за правильністю доповіді з тим, щоб потім приступити до обговорення. Першим свою думку подавав наймолодший за віком член департаменту, який наприкінці повинен був зробити висновок відповідно до узаконень. За ним це повинні бути робити інші члени за старшинством.

Було передбачено особливий механізм подолання розбіжностей між членами магістрату: передовсім перемагала та пропозиція, яку підтримувала більшість, у разі розділення голосів порівну при розгляді цивільної справи перевагу мала та думка, яку підтримував голова, самі ж суперечності між членами суду вносилися в особливий протокол, який відкривали тоді, коли справа проходила апеляцію у вищостоящій установі (Ст. 323-326). Ця процедура розгляду справ здійснювалася для того, щоб чітко регламентувати роботу департаментів, надати їй організованості, що прискорило б розгляд справ.

Для чіткої роботи департаментів губернського магістрату на початку роботи кожної сесії зачитували реєстр справ, які необхідно було вирішити. У цивільному департаменті передусім вирішувалися казенні та громадські питання, а далі – справи: 1) боржників; 2) про контракти й купчі; 3) про маєтки (тут, мабуть, помилка, а законодавець мав на увазі міську нерухомість); 4) людей які живуть на далекій відстані; 5) ті, що залишилися (Ст. 329). Магістрату наказували вирішувати всі справи протягом однієї сесії. Якщо ж справи були не вирішені протягом цього терміну, то в кожному департаменті голови та по два члени зобов'язані були залишатися доти, поки справи будуть не завершені (Ст. 333). Цим самим законодавець передбачав, що затягування справ буде відбуватися, хоча, в ідеалі, він планував їх вирішенні протягом однієї сесії.

Якщо підозрюваного утримували під вартою три сесії (тобто протягом року), то на суддів накладався штраф розміром їхньої річної зарплатні на користь потерпілого, його спадкоємців чи шкіл (Ст. 330).

Що ж до порядку оскарження вироків губернського магістрату в цивільних справах, то вона була аналогічною з дворянським судом відповідного рівня. Щоб не допустити судової тяганини, було передбачено певну процедуру – для оскарження відводили тижневий строк за умови внесення 100 руб. до магістрату (у разі програшу справи в палаті ці гроші залишалися в установі, а відсотки використовували на розгляд губернського магістрату, а в разі виграшу чи хоча б найменших змін у вирокі – гроші повертали) та письмового твердження, що позивач упевнений у своїй правоті. Якщо веденням справи займався стряпчий, то він звільнявся від сплати грошової

застави через те, що його посада вважалася громадською, а натомість він повинен був лише підписатися замість присяги (Ст. 316, 319). Якщо ж хоча б однієї з цих умов не дотримано було, то вирок вступав у дію (Ст. 318).

Щоб не допустити великої кількості апеляцій, на вирoki була встановлена межа у 100 руб., що однозначно, зменшило роботу палатам кримінального та цивільного судів (Ст. 317). Ураховуючи великий розмір суми очевидно, більшість цивільних справ вирішувалося саме губернським магістратом. Водночас, якщо не задоволений рішенням під присягою чи через свого повіреного підтверджував, що в нього немає 100 руб., то справа передавалася на апеляційний розгляд безкоштовно (Ст. 320). Цим самим верховна влада підтверджувала, що для неї дворяни та міщани є рівними у правах. Судові тяганини були звичною справою того часу, тому законодавець передбачив покарання за подання безпідставних скарг – штраф розміром 25 руб, який передавався на утримання шкіл у тому місті, звідки походив наклепник (Ст. 321).

Через те, що вирoki у кримінальних справах були пов'язані з ув'язненням, верховна влада зобов'язала надсилати всі вирoki з губернського магістрату на ревізію до палати кримінального суду ще до їх вступу в дію (Ст. 322). Цим самим законодавець ставив під сумнів компетентність судової установи у вирішенні цих питань, що видається досить дивним, адже в роботі суду брали участь прокурор та стряпчі, які повинні були усувати порушення закону. Логічним поясненням може бути теза, що верховна влада затвердження вироків покладала на призначуваних нею посадовців вищестоячої палати.

Звідси випливає, що верховна влада дала можливість виборним особам від міщанства захищати станіві інтереси. Певну пересторогу викликають постаті голів, які могли бути відірваними від регіону та належати до дворянства. Позитивним можна вважати ті заходи, які були зроблені для підняття правової культури суду через присутність прокурора та стряпчих, які стежили за дотриманням законності.

Що ж до часу запровадження судових установ у містах, то найбільш повну інформацію подав В. Григор'єв [38]:

№ з/п	Губернія	Дата заснування чи перетворення за законом 1775 р.	Дата відкриття
		У дужках вказані номери указів за ПСЗ	
1.	Харківська	25 квітня 1780 р. (15.004)	9 грудня 1780 р. (15.097)
2.	Київська	16 вересня 1781 р. (15.228)	9 січня 1782 р. (15.335)
3.	Чернігівська	16 вересня 1781 р. (15.229)	19 січня 1782 р. (15.378)
4.	Новгород-Сіверська	16 вересня 1781 р. (15.227)	27 січня 1782 р. (15.378)
5.	Катеринославська	30 березня 1783 р. (15.696)	4 липня 1784 р. (16.028)
6.	Таврійська	2 лютого 1784 р. (15.920)	29 січня 1787 р. (16.531)
7.	Вознесенська	27 січня 1795 р. (17.300)	10 травня 1795 р. (17.343)
8.	Брацлавська	23 квітня 1793 р. (17.112)	20 лютого 1796 р. (17.448)
9.	Подільська	5 липня 1795 р. (17.352)	1 травня 1796 р. (17.467)
10.	Волинська	5 липня 1795 р. (17.352)	6 серпня 1796 р. (17.512)

Проте опиратися лише на закони про впровадження було б досить просто, адже цей процес був складним через потреби вирішення низки проблем – необхідно було організувати вибори, переконати людей у привабливості зайняття тієї чи іншої посади, віднайти приміщення тощо.

Проте основний позитив полягав у тому, що міщанство почало переконуватися, що воно виступає одним із стовпів нової системи державної влади. Таким чином, відповідно до "Учреждений для управления губерний Всероссийской империи" 1775 р. у Російській імперії було створено міщанський становий суд. Фактично міщани, нарівні з дворянами, ставали опорою верховної влади, яка зробила

все можливе, щоб інтегрувати передусім заможну частину в бюрократичну систему та знайти всебічну підтримку в їх середовищі. Відповідно до різних вимог, які ставилися до станів, логічно було б і вимагати різної, у цьому випадку, судової системи. Проте геніальність законодавця полягала в тому, що для міщан та дворянства в основних рисах були створені аналогічні судові установи. Суд рівних та можливість обіймати посади продемонстрували міщанству задуми законодавця про відносну рівність. З іншого боку, нова судова система дозволила поступово інтегруватися в нові умови й представникам інших національностей в Україні – передусім євреям, яким було надано можливість займати посади.

Допущення вибраних осіб до нижчих ланок суду та їх інтеграція до системи державної влади дозволили, з певними змінами, проіснувати реформованому суду, незважаючи на всі нарікання, до 1864 р. Що ж до посади городского, якому належала адміністративна влада в містах, то в унітарній державі, якою стала Росія, він виконував вказівки вищестоячих органів, а ніякої самостійної політики не проводив. Цим самим заперечується твердження радянської історіографії про те, що влада в містах належала дворянству – вона належала державному чиновнику.

Список використаних джерел та літератури

1. Дмитриев О. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. – М.: Университетская типография, 1859. – С. 525, 532.
2. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. – М., 1879. – С. 649-650.
3. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. 1. – СПб.: Тип. М.М. Меркулева, 1875. – 508 с.
4. Григорьев В. А. Реформа местного управления при Екатерине II. – СПб., 1910. – 396 с.
5. Там же. – С. 301-302.
6. Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II // Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.): Сб. статей / Под ред. Н.М. Дружинина и др. – М.: Наука, 1964. – С. 460-491.
7. Чистяков О.И. Введение. 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. – т. 5. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 167-170.
8. Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н.Л. Лужецкой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 976 с.
9. Там же. – С. 451-452.
10. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М.: РГГУ, 2001. – С. 421.
11. Там же. – С. 427.
12. Там же. – С. 430.
13. Каменский А.Б. "Царство разума" и "еврейский вопрос": Как Екатерина Вторая вводила черту оседлости в Российской империи / доступно за: <http://www.ekaterina2.com/entry/kamenski/index.php>.
14. Каменский А.Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Под. ред. А.И. Миллера. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 115-139.
15. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М.: РГГУ, 2001. – С. 427.
16. Мигунова Т.Л. Административно-судебная и правовая реформы Екатерины Великой (историко-правовой аспект): Автореферат диссертации ... доктора юридических наук. – Владимир, 2008. – 50 с.; Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. Монография. – Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2002.

17. Мигунова Т.Л. Административно-судебная и правовая реформы Екатерины Великой (историко-правовой аспект): Автореферат диссертации ... доктора юридических наук. – Владимир, 2008. – С. 25.
18. Там же. – С. 39.
19. Мигунова Т.Л. Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой. Монография. – Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. – С. 213.
20. Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. Пер. с английского Н.Л. Лужецкой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 976 с. – С. 155-157.
21. Григорьев В. Указ. сочинен. – С. 114-115.
22. Григорьев В. Указ. сочинен. – С. 114-115.
23. Троцина К. Историческое развитие судостроительства в России от времен Великого князя Иоанна III до наших дней. – К.: Университетская типография, 1847. – С. 250.
24. Чистяков О. Указ. сочинен. – С. 310-311.
25. Чистяков О. Указ. сочинен. – С. 310.
26. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. – М., 1879. – С. 644.
27. Дитятин О. Указ. сочинен. – С. 380.
28. ПСЗ. – Спб., 1830. – Т. 20: 1775-1780. – С. 231; Лефорт А. Указ. сочинен. – С. 279-280.
29. Мадариага де И. Указ. сочинен. – С. 232.
30. Див. докладніше: Григорьев В. Указ. сочинен. – С. 145-160; Павлова-Сильванская М.П. Указ. сочинен. – С. 477-479.
31. Павлова-Сильванская М.П. Указ. сочинен. – С. 475-477.
32. ПСЗ. – Т. 20. – № 14392. – С. 259-261; Учреждения для управления губерний Всероссийской империи // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. – Т. 5. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 233-236.
33. Каменский А.Б. Элиты Российской империи и механизмы административного управления... – С. 122.
34. Див. наприклад: Державний архів Житомирської області. – Ф. 3, оп. 1, спр. 29, арк. 33.
35. Дитятин И.И. Указ. сочинен. – С. 393-394.
36. ПСЗ. – Т. 20. – № 14392. – С. 256-259; Учреждения для управления губерний Всероссийской империи // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. – т. 5. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 226-232.
37. ПСЗ. – Т. 20. – С. 265-267; Учреждения для управления губерний Всероссийской империи // Российское законодательство X – XX веков: В 9 т. / Под ред. Е.И. Индова. – т. 5. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 245-250.
38. Григорьев В. Указ. сочинен. – С. 311-312.

SUMMARY

In the article theoretical principles of process of forming of city class court are analysed in the Ukrainian provinces of the Russian empire after reform in 1775

Key words: cities, petty bourgeois, judicial system, Kateryna II, "Uchrezhdeniya for upravleniya guberniy of Vserossiyskoy of Imperii".

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы теоретические принципы процесса формирования городского сословного суда в украинских губерниях Русской империи за реформой 1775 г.

Ключевые слова: города, мещане, судебная система, Екатерина II, "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи".